

Давор Мандић

Историјски преглед српског школског поретка кроз Турско Доба

2016.

УВОД

Овај запис биће само једна врста надодатка на књигу *Новопросветни нацрт за софоиграфски универзитет. Једна слика континуитета српске просвете и образовања*. И он није замишљен да буде нека велика студија колико само непосредно излагање записа у којима се појављују пре свега институционални феномени и решења која су се нашла у једном за нас претешком периоду. У првој књизи дали смо јак нагласак страним писцима, као што су Стефан Герлах и Хаџи Калфа, и њиховим изворима. Приступ и метод је био екстериолошки. Наравно, позовали смо се на ауторе као што су значајни и генијални Никола Ђ. Вукићевић и Владан Ђорђевић који су практично дали сва решења за осликавање континуитета наше просвете и образовања кроз векове. Али у овом случају применићемо један интериолошки приступ тако што ћемо изложити одређени број старих српских записа и натписа у којима имамо забележен значајан број институционално – титуларних назива који су се користили за просветно–образовне делатнике. На основу ових институционално–титуларних решења ми ћемо увидети где су се од прилике успостављале школе и где су се основале установе које су живеле у то доба у српском народу.

Пре свега узећемо две титуле које ће бити за нас од посебног значаја. То је титула Даскала и Дијака. Даскал у буквалном преводу на српски означава Учитеља, док Дијак обично се преводи као писац или писар, али у нашем народу он је добио форму коју сви знамо под називом Ђак. Ђак у нашем народу обично означава ученика и по свему судећи и дијаци су били ученици одређених школа које су похађали. Али на основу текста видећемо да дијаци или ђаци нису били само они ученици–почетници, већ да су били који степен више од обичног ученика–почетника или како се у народу каже: ђака–првака. Али и поред свега тога у народу схватање Дијак или Ђака постало је схватање онога који је човек књиге, онога који се разуме у писмена и може обичном и простом свету нешто да протолмачи.

Постојала је разлика у схватању између титуле Даскала и Магистора, познатијих као Мештера или Мађистора. По свему судећи Даскал је била титула која је ипак за који степен већа од Магистора, премда обе означавају Учитеља.

На основу ових титула, али и титула као што су: Учитељ, Наставник, Духовник увидећемо у којим местима и манстирима и богомољама су постојале школе које су училе децу и из којих су долазили дијаци (ђаци) у народ да би и сами од ученика постајали учитељи и просветитељи народни. Видели смо и у Вуковом Ријечнику да би онај који изучи науке и предмете као што су Псалтир, Буквар и Молитвеник могао да постане *мађистор*.¹

Али позив Даскала као да је тражио даља изучавања или је тражио да се изучава колико се изучавати могло у оним околностима у којима се наш народ нашао. Будући да

¹ СРПСКИ РИЈЕЧНИК скупио га и на свијет издао Вук Стефановић, У Бечу, 1818, стр. 919

Бог управља приликама, саме те прилике биле су поучне да схватимо, као што су и наши просветно–образовни делатници схватили, зашто се налазимо у тим приликама и зашто су нам оне дате. Оне су биле као неки опит нама самима да видимо да ли и у таквим околностима могу да опстану просвета и образовање. Просвета и образовање једног православно–хришћанског народа. Јер каква су просвета и образовање када нису стављени на испит историје, када не прођу кроз ватру и воду, кроз огањ и пакао? То су свилене просвете и образовања. Зато је Господ и дао нашој просвети и образовању овакав један паклени испит, да би се кроз то наша просвета и образовање прекалили и да би из тога изашли јаки као челик и тврди као стена.

Зато овај преглед за нас има вишеструки значај. Он нам показује опстанак просвете и образовања и у најразорнијим околностима наше историје, он нам показује да православно–хришћанско просвето–образовање може подједнако да пребива и у свили и кадифи, али и у паклу и у огњу и да је и у једном и у другом исто и непроменљиво. Свакако да нису мање значајни за нас наш средњовњковни период просвете и образовања као и нововековни период просвете и образовања у устаничкој слободи, али без овог периода не би било главне и кључне копче која указује на виталност и чврстину наше просвете и образовања. Утолико је овај преглед потребнији, јер он даје онај део смисла који нам осветљава пун смисао нашег духовног стваралаштва, наше културе и нашег националног самозначења. Он нам открива присуство Божје у нашем народу у свим вековима.

ПРЕГЛЕД:

Овај преглед почећемо пре свега са излагањем самих Даскала – Учитеља који су се појављивали у току XVI, XVII и XVIII века. На основу њиховог присуства у одређеним духовни установама закључићемо да су те духовне установе биле уствари и институционализоване школе које су имале и своје учитељ, али и своје ученике. Тако ће нам у једном континуалном плану бити представљен Хиландар и Света Гора који су имали, на основу записа које ћемо прегледати, сигурно и своје школе и своје просветне установе. Тако први запис из XVI-ог века. Тачније из 1571. године, казује:

"И у то лето представи се велики даскал хиланда(р)ски
Пахомије, вечна му памјат, месеца октобра, први дан."²

У овом низу хиландарских даскала појављује се Дасакл Јефтимије Хиландарац са записом из 1637. године:

". . . и ту се обрете даскал Јефтимије Хиландарац, у лето 7 хиљада 100 и 45."³

И патријарх Максим говори у свом запису из 1672. године, такође, о једном даскалу са Свете Горе који је по свему судећи и сам био са Хиландара:

"Купих је у Светој Гори од даскала Захарије, који је био ученик духовника Дамаскина;"⁴

И коначни запис у овом низу јесте запис из 1707. године:

"Стихословие приложио у Хиландар 1707 године јеромонах даскал Дамаскин."⁵

² Љубомир Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1902, стр. 216

³ Исто. 334

⁴ Исто. 407

⁵ СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ II, скупио их и средио Љуб. Стојановић, БЕОГРАД, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1903., стр. 18

На основу овог непрекунутог низа појаве хиландарских даскала кроз старе српске записе и натписе ми видимо да су се кроз турски период скоро у свим вековима појављивали одређени Даскали или Учитељи из Хиландара. На основу тога видимо да је на Хиландару кроз векове постојала одређена даскалошка школа која је школовала одређене питомце и обучавали их у пуном духовном узрастању. Ту су били учитељи већ поменути Дамаскин Хиландарц, духовник овог манастира, онда и Самуило Бакачић, који је такође био даскал. На крају ту је титулу даскала стекао и чувени митрополит Висарион Павловић оснивач *Visarionum Colegiuma* и теолошко – филозофске академије у Петроворадинском Шанцу тј. Новом Саду 1731. године.

Сви ови примери говоре о једној Великој Хиландарској Школи која је имала велики низ Даскала тј. Великих Учитеља. Да није само Хиландар имао Даскале говориће нам о томе и следећи записи. Многи велики и значајни духовни центри и манастири имали су своје даскале и ми ћемо пробати да представимо неке од њих.

Да бисмо ишли што прецизнијим правцем ми ћемо указати на оне даскале који су вршили своју делатност кроз читаво Турско Доба у различитим духовним средиштима која су увек црквено–просветног и црквено–школског карактера. Тако запис из 1531. године помиње већ један духовни центар у коме је радио један даскал:

"Ова књига манастира Ораховца даскала Мисаила."⁶

У овом запису помиње се видели смо манастир Ораховац. Претпоставља се да је то данашњи манастир Зочиште на тлу Метохије. На основу овог записа видимо да је у њему живео и радио даскал Мисаило што нас доводи до закључка да там где је учитељ мора бити и училиште и тиме видимо да је манастир Ораховац био и једна врста духовне школе, али школе која је била јасна просветна институција.

Таква један даскалошка духовна делатност одиграла се и 1602. године у данашњој шумадијској епархији:

"Извољењем оца и поспешењем сина и савршењем светог духа, пописа се овај свети и божаствени храм благовештења пресвете влад ичице наше богородице и присно дјеве Марије трудом и усређем игу мена кир Михаила и даскала Киријака с братијом и са ктиторима све тог храма овог, бог да прости."⁷

⁶ Љубомир Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1902, стр. 149

⁷ Исто. 263

Ова храм Благовоштења налазио се у рудничкој нахији и он је имао код себе једног даскала што нам јасно указује да је овај манастир био, такође, једна просветно – образовна установа и да је сам даскал Киријак учествовао у подизању овог храма у склопу манастирског комплекса. Али он није чинио само физичко подизање, већ и духовно као даскал – учитељ који је образовао и школовао младеж.

Запис из 1622. године говори о једној интиргантној, а у исто време и значајној личности српске просвете и образовања у Турском Добу:

"Представи се даскал Димитрије ових светих књига списатељ.
Помени, господе, Јакиму у лето 7130-то, вечна њему памјат."⁸

По свим претпоставкама ради се о оцу патријарха Пајсија који је био даскал – учитељ у месту Јањеву у коме је рођен патријарх Пајсије. Пајсије је је по свему судећи похађао ову нижу јањевску школу, а у одељку о патријарсима видећемо тај хронолшки развој у образовању и повезаћемо одређене само на први поглед прекинуте везе, а сада ћемо наставити са овим даскалхронолошким излагањем. Тако у запису из 1668. године кроз причу о једном даскалу откриће нам се један јако значајан просветно – манастирски центар који се формирао у Турском Добу:

"Даскал Арамије, бог да га прости."⁹

Овај запис се нашао у манастиру Раваници, а раваничка школа није само позната по овом спису већ и по писцу Стефану даскалу Равничанину. Постојали су још у Средњем Веку Непознати Равничани као једна списатељска школа, тако да овај запис о даскалу Арамији је само још једна од потврда раваничке даскалошке школе која је радила скоро пуним капацитетом у Турском Добу све до поновних ратова и пустошења 1737 – 1739. године када са централносрбијанских терена се повлаче људи сеобом и са собом односе и своје духовне установе.

У запису из 1675. године који је нађен у манастиру Хопову помиње се још један даскал:

⁸ Исто. 305

⁹ Исто. 401

"... словесног у књишкоме часноме међу јеромонасима господина
даскала Јефрема Шишатовчанина..."¹⁰

Овај запис нам говори да поред Хопова и манастир Шишатовац је имао своје даскалошке установе и своје учитеље који су просвећивали и школовали омладину. Један од тих је и даскал Јефрем Шишатовчанин.

Да је Пећка Патријаршија била један училишни центар у коме су се обучавали питомци за даскале, за магисторе и за све учитељске позиве говори нам запис из 1682. године:

"С... то... Христос Исус Максим даскал од патријаршије...
пећке патријархије... пећком кир Арсенију и игуману хиландарском кир
Симеону у лето 7191. Тада... обновила се посница светога Саве."¹¹

У запису из из 1684. године један човек који је купио књигу помиње одређеног даскала:

"Од постања 7192 лето на 1684. на 1684. година од Христовога рођења
да се зна како купих Милош псалтир у Гаврила Даскала Завалца 290 – 1."¹²

Ако овај запис говори о манастиру Завали у Херцеговини, онда на основу овог записа видимо да је тамо радио и духовно просвећивао Даскал Гаврил, тако да и овај манастир је био духовно средиште просвете и образовања српског народа.

Још једно светогорско сведочанство у виду записа нам говори о великој описмењавачкој и просветној делатности Свете Горе као једног училишног центра. Овај запис из 1690. године казује нам:

"Узе поп... и Максим даскал евангелие светопавловско
при игуману Луки, лета 7197."¹³

¹⁰ Исто. 414

¹¹ Исто. 428

¹² Исто. 436

¹³ Исто. 451

Један запис, по свему судећи из једне од сарајевских цркви из 1712. године, говори нам о једној даскалошкој делатности која се одвијала и у тој области:

"Понови се ова књига названа октоих, од постања у лето 7000-то тисућу 220-то руком грешног даскала Михаила, а потршком екмеције Обрена."¹⁴

Такође, и у манастиру Морачи у запису из 1713. године, појављује се име једног даскала:

". . . и приложи у њу Димитрије даскал ђеду Давиду . . ."¹⁵

Да ли се овде ради о неком гостујућем даскалу у самом манастиру Морачи или је то неки ондашњи домаћи даскал то остаје као питање, али овај даскал био гостујући или домаћи сигурно је ширио своју просветну делатност у области манастира Мораче.

У још једном фрушкогорском манастиру запис из 1715. године говори нам о једној живој просветној делатности и указује нам на то да је фрушкогорска Света Гора са својим манастирима била један значајан училишни центар још од записа Стефана Герлаха, па ево и до наших записа и натписа и све се то живо одвијало у времену тешког турског ропства:

"Лето 1715.
Стефан митрополит.
Даскал протосинђел Никанор.
Евангелие цркве реметске на службу светом великомученику
Димитрију."¹⁶

Запис из 1725. године говори нам да је и у пиротском крају постојала жива просветна и школска делатност:

¹⁴ СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ II, скупио их и средио Љуб. Стојановић, БЕОГРАД, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1903., стр. 28

¹⁵ Исто. 29

¹⁶ Исто. 36

"Ову књигу повеза по Спасе од Пирот, попу Стојче у лето 7233,
и ако ко има да је наиде да ју купи, да ју има продати даскалу Јовану."¹⁷

Још један запис нам долази из сарајевског округа из године 1782. И он нам казује:

"Ово записа Симеон Ђорђић рекавши даскал у Сарајеву лета 1782-о
априла 30."¹⁸

Последњи у низу записа о даскалошкој просветној делатности долази из области Подгорице из 1788. године и опомиње нас на можда обновљену делатност старе момишићке школе:

"Стефан Марковић даскал
Лета господњег 1788. месеца октобра 15."¹⁹

Из читавог овог низа набројених даскала видимо неколико ствари. Прво видимо једну историјски непрекинуту учитељско–школску нит која се протеже од 1531. до 1788. године. Друго видимо да су наши велики и значајни духовни центри били истовремено и наша велика и значајна училишта у Турском Добу: Хиландар, Шишатовач, Велика Ремета, Раваница, Морача, Ораховац. Треће видимо да су даскали обваљали и свој духовни рада не само по манастирима, већ и по градовима: Пирот, Сарајево, Подгорица, Јањево. А видимо да и у оним мање познатим, па и мање значајним по неком историјском гледању, манастирима су постојали даскали и да су и у њима основали своје даскалошке школе.

Да нису само непознати даскали били они који су просвећивали и образовали народ, већ и да су и наши Патријарси били у ствари Патријарси–Учитељи посведочиће и следећи наводи који се јављају у нашим записима и натписима. Тако у једном запису из 1508. године даје се опис самога Светога Саве који га означава на овај поменути начин, па у низу патријарси из Турског Доба који се помињу 1610., 1649. и 1672. године. Сви ови архијереји се помињу као Архијереји–Учитељи, тако да ћемо их заједнички и у низу изложити:

¹⁷ Исто. 65

¹⁸ Исто. 266

¹⁹ Исто. 280

"У лето 7000 и 60-то преписа се ово житије и подвиг и пошћења са оцем и особено у пустињи светог Саве првог Архиепископа и Наставника и Учитеља и са Богом Просветитеља својему отечаству српске земље."²⁰

"И тада правешноме престол српски преосвећеном Архиепископу и Учитељу и Наставнику свим Србљем и Булгаром и другим многим странама кир Јовану пећком."²¹

"Бих са преосвештеним патријархом кир Пајсејем у Пећи 3 лета параклисијарх, 5 лета полатар, пак после клисијарх 3 лета: верно дакле њему послужих 11 година, и он мене добро Учаше. Који по боже, о Добри Учитељу, како ћу те похвалити. Држа престол српски 34 лета. Престављење њему би у лето 7156 (1647), месеца ок(тобра) 3, недеља даном."²²

"Пак се представи бивајући син њему раб даскал Лава хација исто име зовем Андреја, буди њему вечна памјат. Ох и уви за такова списатеља светим и божаственим књигама! Постиге њега конач смрти у месту Јањеvu месеца јулија 27 дан у лето 7080-то.

Ово се зби при патријарху српском кир Максиму, многа њему љета, Великоме Учитељу. Писах грешни Дмитрофан."²³

Из овог низа Архиепископа–Учитеља који су и Патријарси–Учитељи видимо прво да се њихово архијерејство као нека врста духовног поглаварства се одваја од њиховог Учитељевања и Наставниковања. Свати Сава, патријарх Јован Кантул, патријарх Пајсије Јањевац и патријарх Максим Скопљанац су означени као Учитељи и Наставници. За Светог Саву се везује још један духовни чин, а то је: "Богом Просветитељ". У сваком случају ово одвајање чиновна од њиховог архијерејства, које је посебно нагласено, говори нам да ове личности нису били само пуки духовни поглавари, већ да су заиста били

²⁰ Љубомир Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1902, стр. 124

²¹ Исто. 277

²² АНТОЛОГИЈА СТАРЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ (XI – XVIII ВЕКА), ИЗБОР, ПРЕВОДИ И ОБЈАШЊЕЊА ЂОРЂА Сп. РАДОЈИЧИЋА, НОЛИТ, БЕОГРАД, 1960, стр. 274

²³ Љубомир Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1902, стр. 305

српском роду: Учитељи и Наставници, па и Божји просветитељи. Сам патријарх Пајсије после похађања ниже јањевске школе отишао је да похађа вишу грачаничку школу код патријарха Јована Кантула. Запис о патријарху Јовану Кантулу накнадно потврђује и доказује то, јер је Јован од тадашњих писаца био означен као Наставник и Учитељ. Сам патријарх Пајсије је од митрополита Михаила Кратовског био назначен као Добри Учитељ, а нагласили смо у претходној књизи да је он саоснивач са митрополитом дабробосанским Теодором великог богословског училишта у манастиру Крки 1615. године. Патријарх Максим Скопљанац: Велики Учитељ долази из Скопља за које смо у претходној књизи видели да турски путописац Хаци Калфа каже да је стедиште учених људи. Наравно и та скопска обнова дошла је са препородилачким замахом самог патријарха Пајсија. И запис о патријарху Максиму повезан је са патријархом Пајсијем, јер говори о даскалу Лави сину даскала Димитрија из Јањева. Будући да постоје озбиљни показатељи да је даскал Димитрије отац патријарха Пајсија, онда се смемо усудити рећи да је даскал Лава брат патријарха Пајсија. И овим је та даскалошка и наставничко–учитељска традиција двоструком везом потврђена.

Да се појављује појам учитељи и наставници и у другим записима и да је он везан за просветно–образовну традицију, што на још један додатан начин потврђује да наши архијереји нису били само духовни поглавари већ Учитељи и Наставници односно: просветни радници, о томе нам говоре сами ти записи. Тако запис из 1526. године казује:

"... а учитељ мој мало придође."²⁴

У запису из 1650. године помиње се велики духовник Хиландара Дамасакин, али имплицитно из списка видимо да он није само духовник већ и учитељ:

"Лето 7158 када би смирење о крштењу у Светој Гори и сажегоше књиге московске на карчијих (Кареји?) Грци, и духовника Дамаскина и попа Романа и ученика им Захарију у тамницу затворише и глобише их 60 гроша."²⁵

Из овог трагичног списка сазнајемо да су велики Дамаскин Хиландарац и поп Роман били учитељи ученика Захарије, али да су већ тада набављали књиге из московске

²⁴ Исто. 144

²⁵ Исто. 366

царевине да су се учили из њих. У запису из 1668. године у манастиру Морачи стоји овако запис:

"Писа ово рука Макарија јеромонаха ученика духовника Саватија Морачанина."²⁶

Из овог записа можемо потврдити претпоставку да је у манастиру Морачи постојала одређена школа као што смо видели и на примеру даскала Димитрија. Још један записа из 1690. године нам потврђује да су Света Гора и у њој Хиландар били училишни центри и да су имали училишта као званичне просветне установе:

"Магнит духовни Гаврила духовника Свете Горе и наставника Каренома, преведени од језика грчког на српски смиреним јеромонахом Самуилом, у лето 1690."²⁷

Запис из 1702. године помиње чувеног епископа Јефрема Јанковића Тетовца, али како и на који начин?

". . . и при господину епископу печујском и других наставнику и учитељу кирију кир Јефрему Јанковићу. . ."²⁸

Запис из 1728. године говори и о Крушедолу као једном училишном центру:

"Да се зна како Марко даде књигу учитељу у манастир Крушедол . . ."²⁹

²⁶ Исто. 399

²⁷ Исто. 452

²⁸ СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ II, скупио их и средιο Љуб. Стојановић, БЕОГРАД, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1903., стр. 3

²⁹ Исто. 78

Година 1731. говори нам о томе како су у српске прекодунавске крајеве дошли руски учитељи да уче и васпитавају српске питомце:

"Многогрешни великорусијанин Максим Суворов, недостојни учитељ, лета спасенија нашега 1731 месеца маја 25. на Спасов дан."³⁰

Гаврил Стефановић Венцловић у једној својој посланици, која се нашла у Старим српским записима и натписима, 1736. године саветује овако:

"Знано да буде сваком разумном учитељу који је себи при добавио ову поучну простим дијалектом књигу . . ."³¹

Венцловић као велики народни учитељ саветује и друге учитеље и обучава их како да се понашају као они који треба да уче друге. Да у овом венцловићевском духу стоји савет који нас поучава да су и саме књиге учитељи говори и запис из 1740. године:

"Ову свету и божаствену књигу, поучења и тумачења . . ."³²

Кроз читаву старокњижевну епоху постоје сведочанства да су саме књиге учитељи, магистори и она места која човеку могу донети просвећење. Многи старокњижевни умови су о томе у својим записима сведочили.

Запис из 1775. године из манастира Жиче даје нам још једно сведочанство о још једно месту учења и институције просвете, а то је манастир Жича:

"Знати се како поче учити Андрија Јовановић 1775 месеца августа учитељ поп Петар млади."³³

³⁰ Исто. 85

³¹ Исто. 108

³² Исто. 127

³³ Исто. 254

Из овог записа видима да је постојала и жичка школа и да је у њој просвету и образовање спроводио поп Петар који је по овом сведочанству био млад и имао ученика Андрију.

Да је и наш велики духовник, па и један од надахнитеља и потајних вођа буне против Турака хаџи – Рувим био и учитељ сведочи запис из 1788. године:

" . . . и зби се у манастиру Ремети где су били аћи – Рувим и његов
питомац Герасим . . ." ³⁴

И ови записи који сведоче о главним Архијерејима и Патријарсима – Учитељим и о многим другим споредним учитељима говоре нам и о духовним центрима у којима су постојале школе. Грачаница, Жича, Крушедол нису били само обични манастири већ и школе које су поучавале, просвећивале, описмањавале српски народ и српску младеж. Тако да ово унутрашње сведочанство о нашим школама у Турском Добу само је потврда спољшњих сведочанстава Стефана Герлаха и Хаџи Калфе.

А школе не би биле потпуне када у њима не би били ђаци. Школа је целина тек када има у себи обједињену и учитељску, али и ђачку страну. Тако да ће следећи записи бити писана сведочанства о нашим дијацима тј. ђацима који су похађали школе у тешком и претешком турском ропству.

Први запис је из 1510. године и помиње дијака Продана:

"Списа ову књижицу дијак Продан у лето 7068." ³⁵

Не зна се тачно где је дијак Продан учио школу, али овај запис сведочи да је он постојао и да је похађао неко од наших духовних училишта. Други запис из 1514. године нађен је у горњокарловачкој цркви и говори:

"Братие, читајте а не куните, ако сам у којем апостолу што згрубио, ум човечески писа а не дух свети, а ви духовнији читајте и исправљајте, или дијаци или ђакони, а не куните,

³⁴ Исто. 281

³⁵ Љубомир Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1902, стр. 126

и вас бог благословиће."³⁶

Иако је овај писац врло, да тако кажемо, поетски писмен човек он моли да га у његовом писању испаравалају ђаци и ђакони. Ђак или дијак била је и титула за неког које писмен и од кога се тражило да књиге протумачи, али ђак је ипак био ученик, онај који се учи и који стиче образовање. Зашто овај човек ђацима – дијацима даје предност у односу на себе, иако је врло писмен? Па баш зато што дијак у оно време је била универзална и крајње растегљива ученичка категорија. Ђак – дијак је могао бити ученик – почетник, али и неко које већ стекао одређена висока знања, али је још увек ученик и још увек се учи. Запис из цркве успења Пресвете Богородице у Требињу из 1524. године на основу писања једног дијака – ђака може нам рећи да је у тој богомољи постојала и школа чим је имала ђака:

"И наредбом његовом писах ја смерни и многогрешни раб божји дијак Јован Малешевац."³⁷

Запис из 1531. године за који професор Љубомир Стојановић сматра да је написан у манастиру Хопову говори да је ту била већ тада веома разгранта школа, јер се у том запису потписују три дијака – ђака:

"Списана би ова душеспасна књига звана Триод рукама многогрешних и и смерних и последњих међу дијацима Јова на дијака и Филипа дијака и Акима дијака, . . ."³⁸

"Ово списа смерни Аким дијак."³⁹

Ова три дијака – ђака сведоче о хоповској школи коју касније помиње и Стеван Герлах. Он додуше каже да је то дечија школа, али на основу писања ових дијака можемо видети да су ту постојали и виши, омладински разреди.

³⁶ Исто. 129

³⁷ Исто. 142, 143

³⁸ Каталог рукописа и старих штампаних књига, саставио Љуб. Стојановић, Београд, Српска Краљевска Државна Штампарија, 1901., стр. 29

³⁹ Исто. 30

Да ли дијак Јован у запису из 1532. исти онај Јован, дијак из Требиња не знамо, али пише заиста слично оном дијаку Јовану Малешевцу:

"Писа многогрешни раб Христов дијак Јован наредбом и тру дом јеромонаха игумана Германа, бог да га прости."⁴⁰

Дијак Јован из манастира Свете Тројице код Пљеваља даје нам два сведочанства о школи коју је похађао у том манастиру у запису из 1545. године:

"И из почетка списа блажени јеромонах Сава 4 месеца и 5-ог дана и представи се, и дописах два месеца без пет дана грешни и мањи од свих дијак Јован."⁴¹

"Грешни и мањи од свих дијак Јован."⁴²

Два дијака 1545. године преписали су књигу за милешевски манастир:

". . . а убоги добрим делима дијак Дамјан и Милан од Црне Загори, од места названог Обна, које јесте близу велике реке зване Сава."⁴³

Дијак Јован из манастира Свете Тројице 1546. године оставио је запис у манастиру Дубочица код Пљеваља:

"Грешни и мањи од свих дијак Јован."⁴⁴

⁴⁰ Љубомир Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1902, стр. 150

⁴¹ Исто. 169

⁴² Исто

⁴³ Исто. 170

⁴⁴ Исто. 171

1547. године дијак Дмитар по свему судећи из цркве коморанске оставља један запис:

" . . . спасен буди именом, и помилован буди пишући Дмитар
дијак многогрешни и последњи међу дијацима, . . . " ⁴⁵

И манастир Радовашница код Шапца, на истоименој реци, мора да је имао неку манастирску школу која је обучавала ђаке–дијаке. О томе нам говори запис из 1551. године:

"Сврши се ова света и божаствена књига названа Минеј
у лето 7089 при храму светога архистратига Михаила, на реци
Радовашници у поткриљу Цер планине трудом и бригом јером
онаха игумана Исаије са братијом исписа се руком многогрешн
ога дијака Ратка." ⁴⁶

И овај податак значајан је за нас да сведочи да и у овом шабачком крају је постојала одређена радовашничка школа.

По свему судећи и у Новом Пазару или како се каже у запису из 1554., Никол–Пазару, а писац вероватно мисли на цркву Светога Николе код Новог Пазара у Штитарима, у којој мора да је постојала нека, да је тако назовемо, штитарска школа која је школовала дијаке:

"Писах ја грешни и мањи дијак Вук, од места Никол–Пазара, богу
пак нашем слава у бесконачне векове, амин." ⁴⁷

Још један доказ хоповске школе следећи је запис из 1563. године:

"Исписа се при игуману хоповском кир Аврамију и клисијарху
Илариону: исписа је многогрешна рука међу дијацима Станко
дијак, коме је отечаство гроб, земља пак му мати, богатство гр

⁴⁵ Каталог рукописа и старих штамапаних књига, саставио Љуб. Стојановић, Београд, Српска Краљевска Државна Штампарија, 1901., стр.

⁴⁶ Љубомир Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1902, стр. 179

⁴⁷ Исто. 184

еси. Исписа се у манастиру Хопову . . ."48

Да је и место Својдруг, код Бајне Баште, имало одређену дијачку школу сведочи и спис из 1564. године:

"Наредбом господина Михаила Десисалића и браће му његове Николе и Драгобрата трудих се о свему писати ја мн гогрешни и окајани и мањи у људи богати грехом а убоги до брим делима дијак Дмитар од Својдруга."49

Да ли је овај запис наговештај формирања и рачанске школе већ у ово време не знамо, али место је јако близу овом манастиру и имало је одређену бајнобаштанску школу.

Очигледно да је и у XVI-ом веку постојала школа, коју бисмо могли назвати и Мркшина црква близу места Уб, сведочи и запис из 1566. године који је записао дијак Радул који је по свему судећи био похађалац ове мркшинске школе:

"И трудом пак овде грешни раб божји поп Живко и раб божји дијак Радул."50

При манастиру Бешенову на Фрушкој Гори, по запису из 1596., сигурно можемо закључити на основу ђака – дијака Петра да је постојала школа:

"Звани Бешеново. И писа је многогрешни дијак Петар, њему отеч аство гроб, земља пак мати."51

У месту Орашци код Бихаћа у запису из 1597. године имамо сведочанство о једном дијаку:

"Многогрешни потребни дијак Дамјан."52

⁴⁸ Исто. 198

⁴⁹ Исто. 200

⁵⁰ Исто. 205

⁵¹ Исто. 209

Да ли је и код Бихаћа постојала одређена дијачка школа у ово доба засад остаје неодгонетнуто. И планина Буковик по једном светогорском запису из 1598. године можда је имало дијачку школу, јер један запис потписује један дијак баш одатле:

" . . . ја грешни дијак Влатко, у гори Буковику, у храму свете богородице и ако је шта погрешно простите, а вас бог да прости, амин."⁵³

И црвенобрешки запис из 1675. године, да ли говори о Црвеном Брегу код Лесковца или код Беле Паланке, значајан је, јер знамо, по Герлаху, да је у манастиру Дивљану код Беле Паланке постојала школа која је учила људе читати и писати, али духовно појати. Да ли је овај дијак био питомац ове школе, тешко је рећи:

"Пишем ја дијак црвенобрешки у лето 7182, турски од Мухамеда 1084."⁵⁴

Будући да дијак пише веома непосредно као "дијак црвенобрешки", можемо закључити да је ту битисала нека црвенобрешка дијачка школа.

И запис Петра дијака родом из Товарника 1676. године сведочи да је постојала крушедолска школа:

"Потписа се руком многогрешног јеромонаха Никифора Крушедолца, године 7 тисућа 184. Писа Петар дијак из Товарника."⁵⁵

Још један запис из 1680. године потврђује нам постојање црвенобрешке дијачке школе:

"Пишем ја Митар, дијак црвенобрешки, . . ."⁵⁶

⁵² Исто. 254

⁵³ Исто. 256

⁵⁴ Исто. 414

⁵⁵ Исто. 417

⁵⁶ Исто. 424

У XVIII-ом веку у веку Велике Сеобе имамо пример на три места у записима из 1704. године да се појављује у Будиму дијак Вељко Поповић родом из Кратова:

"Ову књигу избрану различитим словима, цртао ју је у Будимској вароши дијак Вељко Поповић, . . ." ⁵⁷

"Књигу ову цртао је у Будимској вароши дијак Вељко Поповић . . ." ⁵⁸

"Ову књигу избрану различитим словима, цртао ју је у Будимској вароши дијак Вељко Поповић, . . ." ⁵⁹

И цетињски манастир у ово време постао је школа са мноштвом ђака и дијака и о томе говори запис из 1704. године:

"Овај псалтир принесе Серафим Светогорац на благословљење владици Данилу, и на службу храму рождества богородице, која јесте на Цетињу. И ко би је отнимио од овог храма, или из ње ђацима писао, или из цркве дијака ради износио, да буде анатема 7238 себ. 11." ⁶⁰

За време епископивања владике Данила Петровића видимо да се у цетињском манастиру одиграла једна жива просветно – школска делатност са доста добрим бројем ђака–дијака. Није уопште случајно што су Његошеви јунаци из *Горског Вијенца* владику Данила описивали и видели као веома високо ученог човека. Ови стари записи и натписи то потврђују двоструко. Није то само Његошева песничка метафора, него је то поезија која саопштава на један метафизички начин просту и једноставну историјско–научну чињеницу.

Манастир Беочин при комплексу фрушкогорских манастира има један дијачки запис из 1717. године:

⁵⁷ СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ II, скупио их и средио Љуб. Стојановић, БЕОГРАД, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1903., стр. 8

⁵⁸ Исто. 9

⁵⁹ Исто. 12

⁶⁰ Исто. 10

"Ова књига Николе дијака. Купи од попа Јанка за 4 фо.
у лето 1717 лето."⁶¹

И запис из манастира Ковиља на Старом Влаху из 1726. године крајње је занимљив и поучан за наша разматрања:

"Знати се свуда човече види свету обитељ ову која се нађе овде у Старовлашкој нахији, манастира Ковиља, како потпаде под љути дуг и глобу. Разумно знати се како ђак(дак) уби Турчина месца јануара 7 дан уторак уби и даде манастир шест кеса аспри, даде вилајет четири и крстове и главе откупише, те их Турци не поарчише, живот им остаде, манастирску земљу не продаше. И знајте, свештеници и кметови, мали пак и велики пак, како јест дужан манастир, наводите и дајте и пишите, тако не били проклети од бога и од људи и од светога архистратига ангела 1726."⁶²

Овај запис је вишеструко значајан, јер говори о добу када епископ Мосије Петровић формира великошколску просветну мрежу 1718. године. У склопу те мреже био је и манастир Ковиље са Старога Влаха у коме су учили даскали своје ученике. Овај запис говори о једном дијаку – ђаку који је очигледно похађао ковиљску школу. Али значајно је и знати да је баш тај ђак убио Турчина, да се побунио против ропства и репресије и тај догађај нам прича једну универзалну историјску причу у којој обично се интелигенција и студенти (ученици – дијаци?) буне против неправде и тлачења. Тако и овај ковиљски студент, дијак – ђак се побунио и супроставио.

У нишком округу Доњих Матејеваца као да је постојала школа 1735. године:

"Ова овде књига, названа молитвеник, кир попа Николе од Доњих Матејеваца, и пак узе слу(га?) дијак Никола од села Каменице, Томин син Никола, 5 гроша, при Мојсију јеромонаху, лето господње 1735."⁶³

⁶¹ Исто. 46

⁶² Исто. 70

⁶³ Исто. 101

У полошком крају у запису из 1740. године помиње се један дијак писац писанија Христовог:

"... ово писание Христово дијаком у лето 7248."⁶⁴

И град Призрен као да је имао одређену дијачку школу. О томе говори запис из 1756. године:

"Знати се када приђох овде ја грешни и мали дијак Христо од града Призрена с господином владиком Василијем, у лето 1756."⁶⁵

Запис из 1774. године не лоцира нам тачно област, место, па ни манастир из кога долази овај дијак, али нам говори о једном ђаку – ученику српског школског поретка из Турског Доба:

"Ова света и божаственаја књига литургија попа Петра. Писа дјак Благоје Ђурић 1774. године."⁶⁶

Запис хаџи Рувима из 1787. године говори о једном дијаку који је дошао код великог хаџи Рувима:

"На 1787 лето месеца маја 9 број при игуману јером. хаџи–Рувиму Ваљевцу приђе дијак Георгије Ђурђевић у ову светоархангелску обитељ звану Вољавча, и постриже се у монашки образ . . . "⁶⁷

⁶⁴ Исто. 128

⁶⁵ Исто. 190

⁶⁶ Исто. 251

⁶⁷ Исто. 277

Врло занимљиво сведочанство баш зато што је Георгије већ када је дошао код хаџи Рувима био дијак – ђак, већ је имао одређено школско образовање, али као да је дошао код хаџи Рувима да стекне одређено више образовање и више знање као монах и пострижник. Да је манастир Вољавча беше у једном моменту стециште дијака и ученика сведочи и запис из 1797. године:

"И постави дјака Тимотеја за свештеника, и нарече њему име Теодосије, рођени синовац беше, и тури га у манастир Вољавчу да служи светоме архангелу Михаилу и Гаврилу за вечити спомен; . . ." ⁶⁸

И у временима Кочине Крајне и ратова открива нам се да манастир Студеница имаше дијаке и ученике и да и сама беше једна студеничка школа. О томе говори запис из 1791. године:

"Да јесте знано у последње време како придођоше калуђери по рату: проигуман Григори са своја два ученика, јеромонаха Партенија и Јакима и дјака Тимотеја у манастир Благовештења, подкриље Рудничке планине зване, са стране: од манастира Студенице дошли, и ту уселише се, ништа не нађоше но пуну цркву, на иладу 791." ⁶⁹

Мало после овог времена владика шабачки је у сребреничком крају поставио дијаке за свештенике 1794. године:

"И постави Тимотија даке (ђаке) свештеницима, од владеке шабачког именом Данила." ⁷⁰

Следећи запис из 1798. године говори нам о једном сарајевском дијаку:

"Ова света божаственаја књига Дамаскина јеромо-

⁶⁸ Исто. 307

⁶⁹ Исто. 308

⁷⁰ Исто

наха Захарија Добрићевца, потписа се она лета у Сараје
ву 1798 месеца децембра дан 3 потписа Пера дакџ. Заха-
ри сестрич у Сара."⁷¹

Поред помињања дијака као ђака у старим српским записима користи се и непосредан српски појам: ученик. У запису из 1569. године из которских крајева један племић Јеролим Загуровић помало уопштено и духовнички осликава учеништво као такво:

"Сврши овај псалтир господин Јеролим Загуровић
и положи свој белег.

Који у светој тројници је слављени бог и по свима
приђе богоотац пророк Давид и преда нам ову и душе
спасну књигу названу псалтир, иако да од ове учим се
добродетељи божјој."⁷²

Загуровић сматра сам Псалтир учитељем из ког се он учи врлини Божјој и тиме постаје ученик врлине Божје тј. ученик Самога Бога. Мало уопштен и свеуниверзалан став, али битан као ознака изворишта и учитељства и учеништва.

Године 1704. Имамо запис опет из пиротског краја који даје једну учитељско-
ученичку динамику:

"Приповеза се ово јеванђеље у граду Пироту
повеза грешни поп Стојча са учеником Димитром
од Граднице, наста и кир поп Цурца од село Храс
ница, трудом и откупом."⁷³

И у лесновском манастиру помиње се у запису из 1724. године један ученик који
долази из лесковачког краја:

"Свима да јесте у знање како дадох ја грешни Исаија

⁷¹ Исто. 313

⁷² Љубомир Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1902, стр. 211

⁷³ СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ II, скупио их и средιο Љуб. Стојановић, БЕОГРАД, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1903., стр. 11

јеромонах моме ученику Мети од села Губеровци,
код Лесковца, докле је он жив, да му јесте за потре
бу; по смрти његовј пак да врати се у манастир."⁷⁴

Низ записа овакве исте учитељско – ученичке динамике оставио је и велики српски просветитељ, мудрац и мислилац Гаврил Стефановић Венцловић. Ови записи су писани у периоду од 1739. до 1743. године:

". . . у молитвама спомените јеромонаха Гаврила, ученика
општег духовника будимског предела . . ." ⁷⁵

". . . трудом многогрешног тобож јеромонаха Гаврила Венцловића
то јест Стефанова сина, бивајући у Сент Андреји општег духовни
ка Кипријана Рачанина ученик." ⁷⁶

"Недостојини Христу раб јеромонах Гаврил Стефановић из Сент
Андреје, ученик општег духовника Кипријана Рачанина." ⁷⁷

И ови записи Венцловићеви и записи пре његових сведоче о тој учитељско–ученичкој динамици. Они изражавају првенствено ученике, али на један посредан начин они представљају и учитеље који су учили те ученике: поп Стојча, јеромонах Исаија, Кипријан Рачанин. Они су били учитељи. Најпознатији је, наравно, Кипријан Рачанин који је у Сент Андреји и основао књижевно–иконописачку школу коју је похађао Гаврил Стефановић Венцловић.

Ово ученичко излагање завршићемо са причом о ученику из Покорово–Богородичне школе који се упокојио 1743. године:

"1743 године децем. 4-ог у трећи час поподне у недељу
представи се по плоти рођени и свима љубазни братац мој мл
ђи Јован Георгијевић, рођењем Сегединац, ученик Покрово –
Богородичне школе Карловачке, и за једну годину био је слуш

⁷⁴ Исто. 63

⁷⁵ Исто. 121

⁷⁶ Исто. 133

⁷⁷ Исто. 138

атељ преподобног учења Словенске Граматике, и погребен би у горњој световаведењској цркви карловачкој под звоном пред вратима припратним, овај 16-о годишњи младић, њему нека је вечна памјат и са праведницима упокојење. Ово записах ја брат његов својом руком у Карлов. 5-ог октоб. 744 у петак вече, Павел Георгијевич Ђакон и служ. патријарш."⁷⁸

Ова прича доноси са собом одређено заокружење српског школског поретка кроз читаво Турско Доба. Покрово–Богородична школа била је карловачка гимназија и богословија у нивоу средњошколско образовања. И теолошко–филозофска академија у склопу колегијума даскала Висариона Павловића донела је пуноћу високог образовања. Али остаје једна загонетна упитаност према предсеобном Турском Добу, јер и богословско училиште у манастиру Крка и богословска школа у манастиру Јовањи из 1575. године терају нас да се запитамо да ли постојало високо образовање у српском народу у Турском Добу. Видимо да се патријарси Јован Кантул, Пајсије Јањевац, Максим Скопљанац називају Учитељима, Наставницима. Ако је Пајсије из ниже школе свога оца даскала Димитрија прешао у вишу грачаничку школу патријарха Јована Кантула остаје отворено питање да ли постојало код Срба у то доба високо образовање? Специфичност историјске ситуације стварала је и специфичне школе егзистанцијалног типа. И у таквим околностима неко је магао таворити у школи и ништа не научити, ни да бекне. А неко је, пак, као небопарни орао могао се винути у највеће духовне висине. Све је зависило од човека, али и од богоодабраности самога тог човека.

Видели смо у овом прегледу пред нама велики број даскала и учитеља, али и још већи број дијака, ђака и ученика, а то већ одређује капацитет одређене школе и колико она ђака у себе прима. То је по овом прегледу немали број.

На основу свих ових записа и натписа видимо да је Турско Доба било стециште школа и училишта, да су најзначајнији духовни центри били не само места духовног вежбања него и школске установе и просветне радионце.

Када погледамо Хиландар и колико је само он имао даскала и учитеља увиђамо да су савршено тачне речи Владике Николаја да је Хиландар био Универзитет духовних учења.

Поред Хиландара ту су улогу имале: Жича, Студеница, Грачаница, Раваница, Дечани, фрушкогорски манастири, да су школе постојале од Пирота до Далмације, од Сент Андреје до Цетиња, Призрена и Скопља. И тако се формирала мрежа српских школа и училишта и тако се створио српски школски поредак у Турском Добу. Даскали, Мађистори, Дијаци, Наставници, Учитељи, Духовници учили су и васпитавали, описмењавали и просвећивали у околностима у којима је било довољно само да преживите и да опстанете, у околностима у којима су мајке сакатиле своју децу и правили од њих наказе само да их не одведу у јаничаре и да над њима не изврше данак у крви. У тим

⁷⁸ Исто. 142

околностима опет су постојале школе и образовне установе које су се старале да децу "науче књизи" колико је то год било могуће. Стицала су се разна степеновања, али то је време у коме је највиши степен учеништва у ствари било мучеништво. Пример за то је момишићка школа или сам Георгије Кратовац, па и многи други ђаци и дијаци, али и Учитељи и даскали.

Видели смо да су главну просветитељску мисију предводили наши архијереји и сами записи су издвојили тројицу Патријараха – Учитеља који су у Турском Добу радили и стварали. Поред њих ту улогу су преузимали јеромонаси, архимандрити, владике, калуђери и презвитери. Сви као да су се ангажовали на том историјском плану и програму. И успели су у томе. Створили су при манастирима и црквама мрежу школа, училишта, писменионица и других духовних радионица тако да су деца и омладинци могли да се уче бар да се описмене. Увек су они талентовани и кроз те егзистенцијалне школске установе могли да се издвоје и да учине духовни подвиг. Такви су били рецимо: Сава Инок Дечанац, патријарх Пајсије, Максим Скопљанац, патријарх Арсеније III Чарнојевић. Ово су само неки од примера успешног школовања по даскалионицама и школама српског школског поретка у тешком и чемерном ропству.

Заокружујући ово излагање о нашем српском школско поретку у Турском Добу полако ћемо прећи на закључак и покушаћемо да ову једну крајње значајну историјско–просветну епопеју осликамо у целини.

ЗАКЉУЧАК

Разлог због ког смо преузели писање овог кратког прегледа јесте прилагање доказа за постојање школа, па и школског система који су Срби имали у периоду турске окупације. Конкретни докази су се нашли у самом тексту, у самим српским записима и натписима, кроз личности даскала, учитеља и наставника, дијака и ученика. Наиме, личности и јесу те које оснивају све, па и школске установе. Тако и из ових личности, које смо набројали у овом прегледу, настале су школске установе и српски школски поредак у турској окупацији. Личности су те које стварају све, па и школе у тешком ропском времену.

Дијак Радул кроз свој запис изображава и осликава вечни симбол српског просветитељства и свеукупног духовног стваралаштва Светога Саву: "Првог пак архиепископа и просветитеља и учитеља српскога новог по истини апостола кир Саву престолом пећским светитељствујући архиепископ кир Макарије."⁷⁹

Овај запис, настао негде по обнови Пећке Патријаршије, говори ко је одмах по тој обнови стављен на прво место просветитељства и учитељстав у српском народу и ко је његов наследник на српском духовном трону. Овај запис значајан је сведок и доказ да су Срби имали просветитељство и у Турском Добу и много пре епохе енциклопдеизма и француске буржоаске револуције. А ко је вечни симбол тог и таквог просветитељства? Наравно, то је Свети Сава. Види се како су Срби и у оно девастирајуће доба знали ко је највећи њихов Просветитељ и како су чак и распамећени разорним деловање освајача знали и за просветитељство и за просвету и за образовање. У средњовековној епохи итекако смо знали кроз списе Доментијана, Теодосија и других писаца каква је просветитељска личност био Свети Сава. Ми овде у епохи турцизма видимо да тај поглед на његову личност није се променио ни најмање. Као и у Средњем Веку, тако и у Турском Добу Сава је увек био основа и темељ духовне, а са духовном и физичке–материјалне обнове. Он је био наш светли лик просветитељства и како Радул каже "новога по истини апостола".

Тако да је, на основу овог записа, па и многих других записа Сава постао основа за грађење нашег школског поретка у измењеним историјским околностима. Чак и спаљивање његових моштију није помогло турској сили да избрише сећање народа и духовних вођа на ову једну пресветлу свеличност наше историје. Спаљивање је чак код Срба утврдило још јаче сећање на овога српског свепросветитеља, тако да је Црква успоставила празник који празнује спаљивање моштију Светога Саве. Заправо и Сава је од Учитеља и Просветитеља постао мученик, тако да нам је дао један тежак духовни испит који је проверавао и наше школе и наше учитеље и наше ученике. И само спаљивање појачало је сећање наше и очело да нас опомиње на обнову. У том правцу највише је учинио патријарх Пајсије, који је био нека врста Светога Саве у Турском Добу. Тако да се

⁷⁹ Љубомир Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1902, стр. 204

просветна обнова настављала и битна историјска веза наше просвете и образовања није прекинута све до Ослобођења и Устанка. 1812. године основачи Велике Школе у Београду поставили су Светога Саву као патрона те школе. То још више говори о карактеру и мисији наше просвете кроз векове. Непрекидни ток светосавске мисли и просвете креће од Светога Саве у Средњем Веку кроз Турско Доба у Нови Век.

Радул је само показао да као узор и образац просвеститељски и просветно–образовни имамо личност Светога Саве који нас прати и до данашњих дана, па надамо се и до Есхатона где бисмо требали да видимо пуноћу те његове просветне мисије. Она се и овде врло чврсто и крајње јасно назире што нам је рекао и онај наведени запис који Саву назива "с Богом просветитељем". Овај реченични склоп не може бити јаснији и тачнији и не може прецизније одредити карактер наше просвете и просветитељства. Оно је увек богопросвета и увек богопросветитељство. А овај запис је то исказао у најтежем досад по нас времену. Сава је са Богом просветитељ и он је Богом просветитељ. А то је одредило наш школски поредак кроз векове и епохе. Сви су се трудили и чинили колико су знали и умели да наставе ту светосавску просвету и образовање. Чак, а видели смо то и у књизи Новоросветног нацрта, и нажалост у неку руку оклеветани Доситеј није се ништа друго трудио него да настави ти просвету како уме и зна. Није он био нека безгрешна особа којој се није смело било шта приговорити, али видимо да он није секао светосавску грану на којој је и сам седео.

У неким временима било је потребно понекада појачати улогу Светога Саве у историји, када су времена тешка и када је одређена духовна криза. Тако и у периоду између два светска рата многи и на Богословском Факултету као и у народу хтели су да укажу на значај Светога Саве, па се тада сковао и појам Светосавље појам који је указао на једну читаву културу у цивилизацију, на један свеопшти духовни света, на православни свет у коме је Свети Сава као светионик. Али видимо да ни дијак Радул као ни они писци пре њега нису ништа мање вредновали духовни значај Светога Саве. Он је Нови Апостол и Богом Просветитељ. Куда ћете више наглашен значај према једном човеку од овога изреченог?

Зато је битна мисао и прича о просвети и образовању у Турском Добу. Оно је копча, оно је вез који је повезао Средњи Век са Новим Веком. То је златна нит која се исплела из немањићког златног доба и као она нит која је извела Персеја из лавиринта она је извела наш народ на светлост дана слободе и нових духовних подвига. Али та златна нит је итакако битна по себи, јер она је она нит која светли у тами и која светли у тами и за нас данас, она осветљава мрачне ходнике наше историје, ропства и уништења и показује да и у том ропству и у том уништењу један народ може да ствара духовност, да гради културу, да подстиче науку, да има мудрост, да прави књижевност да образује и да формира питомце. Из тих школа су проистекли и Доситеј, и Вук, и Његош и многи други. Из тих школа су проистекли и Пајсије, и Арсеније Чарнојевић, и гроф Ђорђе Бранковић, и Гаврил Стефановић Венцловић.

Даскали, Учитељи и Наставници били су они, да искористимо тај записни симбол, који су Богом просветитељи, Учитељи који су Богом научени, Наставници који држе наставу у Господу.

На основу свих ових закључивања и потеницјала у степену титула које семо набројали и на које смо указали можемо, уз одређени степен уздржаности, закључити да су школе у Турском Добу ипак поседовале високи степен учености. То морамо закључити на основу изданака који су кроз одређена училишта прошли. Већ смо набројали многе од њих. Шта је њима обезбедило да имају у овако крајње неповољним околностима овакава степен учености? Па одговоримо поново речима једног од тих високоучених писаца и сликара из Турског Доба: "радуј се, што мигом божаственим књигу колико могадох научих"⁸⁰.

Лонгин је тачно знао тај Божји разлог због ког му се створила могућност да Научи књигу. Он је стекао две ствари кроз овај стих, а то су писменост и знање књиге, али и Науку како и сам каже колико је могао стекао је. Тај расплет Божјег разлога који је обезбедио Србима у тим временима училишта јесте и тај што је султански двор с времена на време, желећи да се шири на Запад, дозвољавао Србима одређене погодности и давао одређене слободе, тако да су Турци из безбедносних разлога давали Србима и да отварају школе и да одређени бератлијски кнезови имају читаве области као своје личне поседе у које турска нога није могла ни да крочи. Срби си то умели добро да искористе за остваривање својих тежњи, а то им је помогло да отварају школе. Чим им је велики Мехмед паша Соколовић вратио Патријаршију кроз Цркву Срби су обновили све што су могли, па самим тим и школе. Када Турцима није била потребна српска лојалност они су примењивали методу паљења, пустошења и уништавања, не само школа, већ и читавих популација. То се Србима дешавало и када су кроз сеобу прешли на тло хазбуршке монархије. Додуше, ту им нико није палио школе, али им је укидао и школство и просвету.

Ипак Божји разлог држећи у старху владаре источне и западне обезбедио је Србима прилике да подижу школе у склопу манастира и цркава и дао им је да обучавају даскале и да од дијака праве Даскале, Учитеље и Наставнике.

И тако смо Божјим разлогом добили непрекинути, континуални ток нашег школског поретка и тако смо Божјим разлогом одржали просветно – образовни систем и школски поредак повезујући средњовековље са нововековљем, слободу са слободом, али Божјим разлогом смо добили писце, мудрописце, ствараоце, научнике и богослове, чак и у турском ропству у коме Бог зна да смо имали невоље од владајућих⁸¹.

⁸⁰ Србљак, књига трећа, СКЗ, Београд 1970, стр. 465

⁸¹ Патријарх Пајсије: Сабрани списи, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд 1993., стр. 130

САДРЖАЈ:

- 1.УВОД . . . стр. 2
- 2.ПРЕГЛЕД . . . стр. 4
- 3.ЗАКЉУЧАК . . . стр. 28

БИБЛИОГРАФИЈА:

1. СРПСКИ РИЈЕЧНИК скупио га и на свијет издао Вук Стефановић, У Бечу, 1818.
2. Љубомир Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1902.
3. СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ II, скупио их и средио Љуб. Стојановић, БЕОГРАД, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1903.
4. Каталог рукописа и старих штампаних књига, саставио Љуб. Стојановић, Београд, Српска Краљевска Државна Штампарија, 1901.
5. АНТОЛОГИЈА СТАРЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ (XI – XVIII ВЕКА), ИЗБОР, ПРЕВОДИ И ОБЈАШЊЕЊА ЂОРЂА Сп. РАДОЈЧИЋА, НОЛИТ, БЕОГРАД, 1960.
6. Србљак, књига трећа, СКЗ, Београд 1970.
7. Патријарх Пајсије: Сабрани списи, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд 1993.